

Çeviriler:

YIRMİNCİ YÜZYILDA VAKIF ÇALIŞMALARI : DURUM TESPİTİ

Yazan: MIRIAM HOEXTER*

Çeviren: HATİCE GÜZEL

Vakıf çalışmaları - İslâmî hayır kurumu - genellikle İslâm çalışmalarının geniş bir bölümünü oluşturmuştur. Bununla beraber konuya uzunca bir süredir daha az önem verilmekte ve konu nispeten az sayıda öğrenci ve araştırmacının ilgisini çekmektedir. Yirminci yüzyıl sonu itibari ile bu durum artık tersine dönmüş bulunmaktadır. Son yirmi yılda ve özellikle 20. yüzyıl öncesinde hiç olmazsa vakfa yönelik bazı müracaatlar yapan İslâm dünyasının herhangi bir bölgesinin ekonomik, sosyal, görünümü ile ilgili - çalışmalarda, kültürde, İslâm tarihinde - üniversitelerin uzmanlaşmış, ilgili bölümlerinin müfredatları ve İslâmî hayır kurumu vakıf konusunda hayli yol kat etmişlerdir. Burada beni ilgilendiren husus, vakıf kurumunun çalışmalarına yönelik bu davranış değişikliğine neden olan süreçtir.

Genel olarak, 20. yüzyılda İslâmî hayır kurumu çalışmalarında üç ana merhaleyi ayırt ediyorum. Bu merhaleleri açıklamadan önce iki genel mülâhazanın yapılmasında yarar vardır. Birincisi, bu çalışmaları aşamalara ayırmanın bir dereceye kadar sun'î olduğunun ve muhtevaları daha sonraki bir aşamaya ait olmakla birlikte yayın tarihleri bakımından daha erken bir aşamaya yerleştirilen bazı çalışmalara karşı haksızlık yapıldığının farkındayım. Dahası, akademik olarak erken dönemlerde dikkat çeken konular bugüne kadar tartışılmaya devam etmiştir. Amacım, bu merhaledeki yenilik ve değişikliklere vurgu yaparak, bu merhalelerin her birinin karakteristik yönelimlerini açığa çıkarmaktır. İkincisi, atflarda örneklem yoluyla, vakıfla ilgili sürekli olarak artan literatürden, sadece sınırlı sayıdaki çalışmadan söz edilecektir.

* Makalenin orijinali için bkz. Miriam Hoexter, "Waqf Studies In The Twentieth Century : The State Of The Art". JESHO , Koninklijke Brill NV, Leiden, 1998, ss.474-495. Miriam Hoexter, Kudüs İbrani Üniversitesi. Makalenin İngilizce çevirisi Doç.Dr.Mehmet Öz ve Türkçesi Prof.Dr.Bahaeddin Yediyıldız tarafından kontrol edilmiştir.

Birinci merhalede, İslâmî hayır kurumunun incelenmesinin zemini hazırlanmıştır. 19. yüzyıl ve erken 20. yüzyıl araştırmacılarının yolunu takip ederek, bu aşamadaki çalışmalar, temelde vakfın yasal yönleri üzerine yoğunlaşmıştır¹.

Araştırmacılar, 20.yüzyılın sonlarında vakıf hukuku çalışmalarına, 19. ve özellikle 20. yüzyıl süresince İslâm dünyasının değişik bölgelerinde yapılan Hukukî Reform tartışmalarını eklemiştirler². Ayrıca az sayıda vakıf belgelerinin (vakfiyeler) tercümesi ve ilmî yayını da bu birinci merhalede üretilmiştir³.

Hukukî boyutunun ötesinde, geniş çaplı etkileri olan vakıf kurumu incelemelerinin gelişmesi ise, ikinci merhalede anlamlı bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Bu merhale vakıf teşekkülünün tarımsal ilişkiler üzerindeki etkisi üzerinde yoğunlaşan çalışmalarla birlikte⁴, çalışmalarını çoğunlukla Vakıflar Dergisi'nde yayınlayan bir kısım Türk araştırmacı tarafından başlatılmıştır⁵.

1979 Haziran'ında Kudüs'te yapılan milletlerarası seminer, bu merhalede önemli bir kilometre taşı oluşturmuştur. Bildiğim kadarıyla bu toplantı şimdiye kadar, tamamıyla İslâmî hayır kurumuna tahsis edilen ilk milletlerarası toplantı niteliğini taşımaktadır. Toplantı, İslâm dünyasının değişik bölgeleriyle ilgili çalışmalar yapan pek çok disiplinden 27 araştırmacıyı da bir araya getirmiştir. Müteveffa Gabriel Baer'in başkanlığındaki düzenleyiciler, katılımcıları vakfın ekonomik etkileri, çeşitli kamu hizmetleri bakımından önemi, vakıf ve kurumun sosyal sisteme olan etkileri ve vakıf devlet ilişkileri gibi bir dizi özel meseleye tebliğler hazırlamaya davet etmişlerdi. Seminerin oturumları bu genel temalar üzerine odaklanmıştı ve özellikle vakıf çalışma-

¹Bkz.Heffening, El (1931); Heffening'in eserlerinde verdiği bibliyografyanın hepsi de vakfın hukukî yönlerini ele alan başka bazı çalışmaları içermektedir. Makalenin Shorter El(1974) (Kısa İsl. Ans.).

²Anderson 1952 ve 1976, ss. 162-169. Busson de Janssens 1951, 1953; Fyze 1964, ss. 290-318; Tahir 1988; Osmanlı İmparatorluğu: Barnes 1986; Mısır : Baer 1969; Kepel ve Barbar 1982; Lübnan : Bartels 1967; Suriye: Deguilhem - Schoem 1992; Deguilhem 1994; Filistin ve İsrail : Kupferschmidt 1987, özellikle ss.102-28; Layish 1966; Reiter 1996.1997. bölüm 3; Dumper 1994; Fas: Stöber 1986, bölüm 2; Kogelmann 1997 ve oradaki kaynakça; Pakistan: Malik 1990; Tunus: Ben Achour 1992; Hénia 1995; Hindistan: Kozlowski 1985, 1995a, 1995b.

³Meselâ, Stephan 1944; Massignon 1951, 1953; Darrûğ 1963; RabÓ' , 1964/5.

⁴Meselâ, Sékaly 1929. Baer 1962, özellikle bölüm IV, ve oradaki bibliyografya.

⁵İlk çalışmalardan bazıları: Barkan 1942; Köprülü 1938, 1942. Ayrıca bkz.Gibb ve Bowen 1957, kısım II, ss. 165-78 ve oradaki bibliyografya.

larında sayısal analizlerin kullanımını ele alan, metodoloji konusuna özel bir oturum ayrılmıştı. Bu nedenle seminer tam anlamıyla yeni bir vakıf disiplini oluşturmuş ve konuyla ilgili gelecekteki çalışmalar açısından da bir gündem belirlemiştir.

Seminer fikri, tartışılan konular ve de bazı katılımcıların kullandığı kaynaklar ve yöntem, bütün olarak, sosyal ve ekonomik tarih konusundaki belirgin ilgi, genelde beşerî bilimle özelden tarih araştırmalarında sayısal yöntemlerin kullanılmaya başlanması, Orta Doğu Tarihi'nin incelenmesi için paha biçilmez bir kaynak olarak şerhiye sicillerinin 'keşfi' gibi, tarih araştırmalarının o zamanki önemli gelişmelerinin tamamlayıcı bir parçası olarak görülmelidir.

Vakıfla ilgili birinci milletlerarası seminerden yaklaşık yirmi yıl sonra vakıf çalışmaları alanında yapılması gereken işler ve yapılmış olan işler bilançosuna bakmak için, içinde bulunulan an uygun görünmektedir.

Bu son 20 yılda yapılan araştırmaların çoğu İslâmî hayır kurumu çalışmalarına yönelik bir keşif görevi olarak tasvir edilebilir. Elbette ki bu merhalede yapılan çalışmalardan hiçbirisi sadece gerçekleri ifade etmek üzerine odaklanmış değildir. Her bir araştırmacı bulgularını bir veya daha fazla bağlamda analiz etmeye çalışmıştır. Bir yandan bazı araştırmalar kurumun belirli yönleriyle ilgilenirken diğer yandan başka araştırmacılar vakıf belgelerini diğer konuları keşfetmek amacıyla kullanmışlardır. Bu süreçte, şimdiye kadar ihmal edilen bu kurumun çok değişik alanlardaki önemi tartışılmış ve vakıfla ilgili geleneksel anlayışın büyük bir kısmı sorgulanmıştır. Ben bu merhalede sağlanan sezgilerin birkaç misâli üzerinde durmak istiyorum.

Vakıf teşekkülünün, çoğu, hayır işlerini idare edenler ve bu hayırlardan faydalanan kimseler olarak kurucular tarafından belirlenen insanların ve kamusal amaçların karmaşık yapısını incelemek suretiyle, ikinci aşamadaki çalışmalar, hayır kurumunun gerçek boyutlarına bir açıklık getirmiştir. Şimdi herkes, tarafından bilinen bir durum, yani 20. yüzyıl öncesinde hastaneler, su sistemleri, imar, dinî hizmetler, eğitim, maddî yardım gibi kamusal ve yerel hizmetler olarak tanımladığımız geniş bir yelpazenin hemen tamamen vakıflar tarafından kurulduğu, desteklendiği ve sürdürüldüğü bu merhalede belgelendirilmiştir. Aynı şekilde, kırsal alanda ve pek çok şehirdeki özel mülklerin büyük kısmının, gerçekte vakfedilmiş mülk olduğu da ortaya çıkmıştır.

Bu bağışların büyük çoğunluğu yöneticiler, onların çevresindeki kişiler, valiler, eski devlet görevlileri ve varlıklı olan insanlar tarafından yapılmıştı. Bu çeşit bağışlarla ilgili olan araştırmalar vakfın, yöneticileri tarafından nasıl bir kamu yönetimi arzu olarak yani halkın devlete olan güvenini sağlamlaştırmak, uzak eyaletlerle bağlarını güçlendirmek, bağışlardan yararlanan halk nezdinde şöhret ve nüfuzlarını temin etmek için bir enstrüman olarak nasıl kullanıldığını göstermiştir. Özellikle medrese ve sufi tekkelerinin kurulması veya oluşturulması amacı ile yapılan bağış sisteminin meydana çıkışı ayrıca, halk arasında siyasî destek ve meşrûiyet kazanmak isteyen ve nüfuz sahibi olmak isteyen yerel valiler ve ayanlar açısından da etkili bir enstrüman olarak kullanılmıştır. Araştırmacılar; yöneticiler ve valiler tarafından yapılan büyük bağışların arkasında yatan siyasî, kültürel, dinî ve özel sebeplere değişik vurgular yapmaktadırlar. Aslında pek çok durumda vakıfların kurucuları, üyeleri veya bu üyelerin aile bireyleri ya da yakınları, bu bağışlardan yönetici veya vakıflardan yararlanan kişiler olarak bir şekilde kazanç elde etmişlerdir. Bununla beraber, bu hayır kurumlarının halk ve kurucular arasında yarattığı etkileri ve umuma yönelik katkılarını sorgulamak pek de mümkün değildir⁶.

Şeyhlik ve sufilik düzeni ile ilişkilendirilen bu çeşit hayır kurumları geniş anlamda İslâmiyeti yaymak için kullanıldığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde yeni fethedilmiş bölgelerde ve serhat bölgelerinde Osmanlı kültürünü, Osmanlı genişlemesini ve kolonizasyonunu teşvik etmek amacıyla da kullanılmıştı⁷. Mekke ve Medineye, buraların gıda ihtiyacına burada yaşayanlara, genelde de hacılara yönelik olarak yapılan vakıflar olan bu kurumlar, yöneticilerin siyasî itibarını artırmak amacıyla kullanılan vakıfların en temel misâlleridir. Tabii olarak "Haremeyn'in savunucuları" başlıca sorumluluğu ve yükü taşımışlardı. Bununla beraber, bu merhalede ele alınan çalış-

⁶ Çeşitli bölge ve zamanlardan bazı misâller için bkz: Barkan 1979; Behrens - Abouseif 1994, ss. 145-177, 271-72; Ben Achour 1992; Bilge 1983; Gerber 1983a; Humphreys 1989; Jenings 1979; Kozłowski 1995b; Kunt 1979; Lambton 1997; Van Leewun 1994; Mc Chesney 1981, 1991, çeşitli yerlerde, özellikle 182-190. Necipoğlu - Kafadar 1985; Peri 1983b. 1992; Petry 1983; Subtenly 1988; Wolper 1995; Yedi yıldız 1985, çeşitli yerlerde. Medreselerin gelişimi ve yerel eşraf ile siyasî otoritelerin kurdukları vakıfların karşılıklı etkileşimi özellikle 10. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar, burada ayrıntılı olarak tartışılmamasına rağmen, özellikle burada belirtilmesi gereken ilginç bir misâldir. Konuyla ilgilidir. Konu üzerine yazılmış temel eserler için bkz. Arjomand 1998 ve baskıdaki çalışması.

⁷Barkan 1942; Kunt 1979; Layish 1987; Lopasic 1994; Mutafçieva 1979; O' Fahey 1997; Schwarz ve Kurio 1983, ss. 3-8.

malar, dünyanın diğer İslâm bölgelerinin idarecilerinin, kendilerinin ve yönettikleri halkın Kudüs'ün yanısıra Mekke ve Medine'deki vakıflara yaptıkları katkılara atfettikleri siyasî öneme de vurgu yapmaktadır⁸.

Genel nüfusun İslâmî hayır kurumu çalışmalarına dahil edilmesi, bu merhalede gerçekleştirilen çalışmaların en önemli katkılarından bir tanesiydi. Bu katkılar son 20-30 yılda bilim adamları tarafından sivil toplumun değişik boyutlarına ve kültür tarihine gösterilen ve giderek artan ilgi ile birlikte devam etmiştir. Gerçekten de vakıf belgelerinin bu konularla ilgili çalışmalar açısından en zengin kaynaklardan biri olduğu açıkça ortaya çıkmıştır.

Vakfiye özetleri ve diğer kaynaklar dahil, idarî tahrirler ve şeriyeye sicillerinin daha yaygın kullanımı⁹, yukarıda zikredilen zaman dilimleri içerisinde belirtilen bölgelerin genel nüfusunun yaptığı vakıflarla ilgili vakıa incelemelerini hâsıl etmiştir. Bu araştırmalar, vakıf yapan nüfusun toplumun bütün katmanlarını- zengin ve güçlülerden bir oda veya bir evin bir kısmı gibi küçük mülklere sahip kişilere, erkek ve kadınları, müslüman ve zimmîleri - kapsadığını ortaya koymuştur. Vakıf teşekkülünün kapsamı ve kuşatıcı niteliğinin farkına varılması, toplum ve kültürün bazı temel anlayışlarına temas eden, bir dizi soruya kapı açmıştır. Bu araştırmalar, hayır kurumunun normal yardım fonksiyonunun ötesinde, kurumun sosyo - ekonomik önemine ışık tutmuştur. Bunlar, ayrıca mirasın bir kuşaktan diğerine mülkiyetin intikaliyle ilgili kabul edilen genel anlayışı da sorgulamıştır.

Aile vakıfları, İslâmî veraset sisteminin önemli bir parçası olarak mülkiyetin uygulamada bir kuşaktan ötekine intikali yolu (Vakıflar kanalıyla mülkiyet üzerinde yararlanma hakları) olarak gösterilmektedir. Vasiyetnamelelerin tanzimleriyle birlikte kişisel eğilimlere göre kişinin malını vakfetmesi ve intifa hakkının bölünüşü belki de kendi veraset hukuklarından ziyade bir

⁸ Afifi 1995; Amin 1980, ss. 223-31; Faroqhi 1994; Heywood 1988; Hoexter 1998; al TüzÖ 1995.

⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi toprakları ile ilgili vakfiyelerin, koleksiyonları ve katologları gibi birincil belgeler ulaşılabilir durumdadır. Mısır, Beyrut, Musul için bkz. Crecelius 1995, ss. 247, 249 - 51 ve n. 4,5,6. Bazı ilave kaynaklar için bkz. meselâ Edirne için : Gerber 1983a, s.30; Osmanlı Cezayir'i için Saidouni 1995; Temimi 1983; Tunus için : Ferchiou 1992a, ss. 13-17. Türkiye'deki şeriyeye sicilleri için bkz. Haneda ve Miura 1994. s.200. 16. yüzyıl süresince Anadolu'nun muhtelif şehirlerindeki vakıfların tanzim edilmiş bir listesi için bkz. Faroqhi 1984. ss. 351-52, n.9.

kimsenin mülkiyet hakkına emretme yolları ve geniş uygulama alanları olarak belirlenmiştir¹⁰.

Vâkıfların, soylarından gelen kişiler arasında intifa hakkını paylaşırma yolları ve bu hakların gelecek kuşaklara intikal tarzı hakkındaki şartları ile ilgili çalışmalar, incelenen kültür ve toplumun karakteristiği olan gerçek sosyo – ekonomik normlar hakkında önemli göstergeler temin etmiştir. Dahası, bu bakımlardan değişik bölgelerde farklılaşmalar bulunmaktadır; ki bunlar mahallî siyasî ve iktisadî şartlara atfedilebilir ve ailenin, akrabalığın ve zürriyetin anlamına ilişkin farklı kültürel algılamaları ve geniş aileye atfedilen farklı derecelerdeki önemi yansıtmaktadır¹¹. Üstelik aile vakıfları aynı soydan gelen varisler arasındaki işbirliğinde önemli bir rol oynamış, ancak aynı zamanda bu grup içinde olduğu gibi vakfın gelirinden yararlanacak niteliklere haiz olmayan akrabalar ile soydan gelenler arasında çatışma, gerilim ve uyumsuzluklara da sebep olmuştur¹².

Şeriye mahkemesinde yaptıkları vakıflar incelemesi ve müslüman komşularının vakfiyeleri ile gayrimüslimlerin vakfiyelerinin ayrıntılarının karşılaştırılması yoluyla, gayri müslimlerin, müslümanların kültürel çevresine adaptasyonu süreci hakkında bir fikir edinilmektedir¹³.

Bazı araştırmacılar, ilgilerini vakıf teşekkülünün hızına çevirmişlerdir. Bilgilere ve zaman dilimlerine göre değişebilen farklılıkları keşfedilmiş; araştırmacılar tarafından önerilen açıklamalar hayrâtın oranını etkileyen sosyal, ekonomik ve siyasî şartlar gibi dinamik faktörlere dikkat çekmiştir¹⁴.

Bu merhalede, kamu oyunun hayır kurumlarına gösterdiği ilgi, pek çoğu baba tarafından soyu tükenmiş olan ailelerin birinci ve ikinci derecede vakıftan yararlanan akrabalarının küçük çaplı hayır kurumlarının birleşerek büyük çaplı kamu kuruluşlarına dönüşmesini sağlamıştır. Demografik eği-

¹⁰ Bkz. özellikle Powers 1990b. Ve bkz. n.11. aşağıda

¹¹ Doumani 1998; Ferchiou 1987, 1992b; Hénia 1995; Layish 1983, 1994, 1995,1997; Marcus 1989, ss. 210-12; Powers 1990a, 1993; Reiter 1996, 1997, ss. 74-115. Bkz.notlar 23 ve 24.

¹² Doumani 1998; Ginio 1997; Marcus 1989, ss. 211-212; Powers 1990a, 1990b.

¹³ Yahudilerin kurdukları vakıflar için bkz. Gil 1976; Gerber 1983b; Goitein 1971.ss. 91-143; aynı yazar 1983, çeşitli yerlerde, özellikle ss. 88-90; Yahudi ve Hristiyan vakıfları için bkz. Shaham 1991.Mısır'da hayır yapanlar için bkz. 'Afifi 1994; ve Lübnan'daki Marunilerin kurdukları vakıflar için, van Leeuwen 1994. İsrail'deki Dürzi cemaatinin kurduğu vakıflar için de bkz. Layish 1990.

¹⁴ Baer 1979; Barkan ve Ayverdi 1970,s.xxx; Hoexter 1998, bölüm 4; Marcus 1979; 1989, ss. 210,314; Meriwether 1993; Peri 1981; Roded 1979; Ayrıca bkz. Hénia 1995.

limlerin etkilerine karşı büyük duyarlılık, yüksek çocuk ölüm oranları ve modern öncesi devirlerdeki düşük ömür beklentisinin yanısıra ailenin uzun ömürlülüğü özellikle salgın hastalıklar ve diğer doğal felaketlerin tesiri, nisbeten kısa süreler sonunda çoğu durumda aile vakıflarının nisbî, hayrî veya kamu yararına olan amaçlarına ulaşmasını sağlamıştır¹⁵. Bu açıdan, bu nihai genel yararlanıcıların aile vakfi belgelerinde konunun gerektirdiği biçimsel cümlecikler olduğu ve gerçekte kamu amaçlarına katkıda bulunmadığı fikrinin en azından doğru olmadığı gösterilmiştir.

Bazı araştırmacılar, vakfın yönetimi ve hayır kurumunun finansman ve ekonomi yönü ile ilgili alanlarına yönelmişlerdir. Bunun sonucu olarak aile vakıflarının yönetimi ile, büyük kamu vakıfları aşamasındaki yönetim ve yöneticilerinin seçimi, arasındaki temel farklılıkları tespit etmişlerdir. Bu çalışmalarda ulemanın kamu vakıflarının yöneticisi olarak hemen hemen tekeli bir rol oynadığı fikrinin çok abartılı olduğu açığa çıkmıştır. Özellikle bu kuruluşlar, üzerindeki en büyük vakıfların yöneticileri olarak, en az ulema kadar mahallî ileri gelenlerin ve çeşitli resmî görevlilerin de önemli olduğu ve devletin bu vakıflar üzerindeki etkisinin çok kuvvetli olduğu çalışmalar sonucu ortaya çıkmıştır¹⁶.

Büyük Hayır kurumlarının vakfedilen mülklerden sağladıkları gelirler, yardım hizmetleri ve personel harcamalarının ayrıntılı tartışması, bu vakıfların gerçek işleyişleri, karşılaştıkları mali sorunlar, bunları nasıl çözdükleri ve çevre bölgeyle ilgili kamusal fonksiyonlarının önemi hakkında net bir tabloyu ortaya çıkarmıştır. Bu vakıfların çoğunun olduğu üzere, bölgelerden gelen gelire bağımlı olarak, belli bir süre içindeki evrimlerinin incelenmesi sadece belirli vakıfların tarihini anlamamıza değil fakat aynı zamanda bunların bulunduğu ve gelirlerinin çoğunu tahrir ettikleri bölgelerin ihtimalî tarihine de katkı da bulunmuştur¹⁷. Bu büyük vakıfların ayrıntılı bir şekilde çalışılması, verdikleri kamu hizmetlerini, sadece kurucuların belirlediği şartların sürdürülmesinde değil fakat diğer alanlarda da, meselâ; borç para verme,

¹⁵ Hoexter 1998, özellikle ss. 90-91; ayrıca bkz. Baer 1983, ss. 21-22; Ben Achour 1992, s.61; Yerasimos 1994, s.45.

¹⁶ Hoexter 1995, ss. 146-49. ve notlar için bkz: 'Afifi 1991, s.23-140. 257-62; Amin 1980, ss. 69-130; Ben Achour 1992, özellikle ss. 67-69; Hoexter 1998, bölüm 3; Lambton 1997, ss. 308-10.

¹⁷ Meselâ : Faroqhi 1974, 1976,1981; Gerber 1988, bölüm 8; Jeninngs 1990; McChesney 1991, çeşitli yerlerde.

mal ve eşyanın korunması, gezginlerin can güvenliğinin sağlanması gibi hizmetlerin çeşitliliğini de ortaya çıkarmıştır¹⁸.

Büyük vakıfların idaresi hususundaki en ilgi çekici soru, belki de vakıf malının büyük ölçüde parçalanmasına yol açan vakıf yönetimine yönelik sürekli rüşvet, ihmal vb. suçlamaların, bu somut, incelemeler karşısında doğru olup olmadığı veya ne dereceye kadar doğru olduğu sorusudur. Vakfedilen mallar üzerindeki sözleşmelerin incelenmesi bu bakımdan özel ilgiye layıktır ve vakıf çalışmalarının gelişiminin ikinci merhalesinde, vakıf mülklerinde uzun dönemli ticarî işlemlerin ve değişikliklerin yapısı ve işleyişi hakkında yeni bilgiler kazandırmıştır¹⁹. Bu ticarî işlemler sıklıkla vakıf hukukunda ele alındığından daha geniş bir çapta uygulandığı görülmüştür. Bazı bölgelerde ve dönemlerde kötü yönetim, rüşvet ve suiistimal belgelenirken diğerlerinde vakıfla ilgili farklı bir resim ortaya çıkmıştır veya Raymond'un söylediği gibi: "Des recherches plus attentives ont montré que les conclusions classiquement formulées sur l'économie du waqf et sur sa gestion étaient excessivement pessimistes. Le waqf, grâce à sa souplesse et à ses capacités évolutives, a pu jouer un rôle économique positif et sa gestion paraît avoir été meilleure qu'on ne l'a dit."²⁰. Aslında bu ticarî işlemlerin çoğalmasının kökeninde sosyo - ekonomik sebeplerin bulunduğu gösterilmiştir ve (bunların) sonuçları ne vakıf ve ne de toplum açısından mutlaka zararlı değildir. Dahası, bazı durumlarda, kamu kaynaklarının zimmete geçirilmesi ve yöneticilerin istismarını önlemek amacıyla halkın kamu kuruluşlarının yöneticilerini yakından izlediğine dair belgeler ortaya çıkarılmıştır²¹.

Bu merhalede yapılan çalışmaların çoğunda vakıfların, sosyal tarih alanındaki etkileri ele alınmıştır. Vakıf araştırmalarındaki bulguların bazıları, muteber ailelerin şöhretinin ve gücünün kaynağı olarak vakıfların önemini vurgulamakta ve vakıfların ailelerin ilerlemelerine ve kuşaklar boyunca toplumdaki mevkilerini sürdürmelerine katkı yapabildiği ve yaptığı çeşitli yolları

¹⁸ Bazı misalleri: Barkan 1942; Faroqhi 1981, ss. 106-108, 113 ve notlar için Hoexter 1998, bölüm 6; Jenings 1979, 1990. Geliri yalnızca ödünç verilen paraya bağlı olan para vakıfları için bkz. Mandaville 1979; Çizakça 1995 ve oradaki literatür için bkz. Rafeq 1994.

¹⁹ Afifi 1991, ss. 141-204; Baer E12, 1979; Ben Achor 1992, ss. 69-74; Çizakça 1995, ss. 320-22; Deguilhem - Schoem 1988, Deguilhem 1991, ss. 76-95; Gerber 1988, ss. 170-78; Hénia 1995, Hoexter 1984,1997, 1998,bölüm 5; Reiter 1996, bölüm 7; Shinar E12; Shuval 1996.

²⁰ Raymond 1995, s. 12.

²¹ Gerber 1998, ss. 166-69, 174 -75, 179; Hoexter 1997,1998, bölüm 5; Jenings 1990. s.335; Marcus 1989, ss. 303-4; Peri 1983a, ss. 42-47; Raymond 1973-74, vol. 2, s. 794; Reiter 1996, s.203.

da göstermektedir. Muteber aileler ve ulemanın dışında, muhtelif grupların – esnaf loncaları, eşraf, ortak kökenden gelen gruplar, mahalleler, fıkıh ekolleri, sufiler, tekkeler, gayr-i müslim cemaatler – da evkaf tarafından desteklenmiş olduğuna dair bulgulara rastlanmıştır²². Bu çalışmalar, böylece, modern çağ öncesinde, intisâb (efendi-müntesib) ilişkilerine ve sivil toplumun yapısı gibi önemli konulara yeni bir bakış açısı getirmiştir.

Vakıf çalışmalarının büyük katkıları yaptığı alanlardan bir tanesi de cinsiyet çalışmalarıdır. Vakıf yapan kişilere yönelik çalışmalar, kadınların mülk sahibi olmadığı düşüncesine meydan okumuş ve bunu çürütmüştür. Yalnızca kurucunun tam mülkiyetindeki mülkler vakfedilebileceğinden, bağışçı nüfus içinde kadınların varlığı kadınların mülk sahibi olduğunun inkâr edilemez bir kanıttır. Bu tür çalışmalar, sadece kadınların mülk sahipliğini ortaya koymamış, aynı zamanda mülk sahipliğinin az sayıda elit kadınla sınırlı olmadığını da ortaya koymuştur. Genel vakıf kurucu nüfusun incelenmesi ve sayısal sonuçların ortaya çıkarılması, bulguların tavsifine ve kadınların nispi payının gösterilmesine yardımcı olmuştur. Muhtelif zaman ve bölgelerde yapılan çalışmalar, vakıf kuran insanların % 20 ilâ % 50 arasında kadınlardan oluştuğunu göstermiştir²³. Dahası kadın vâkıflar hayatın bütün kesimlerinden - zengin ve fakir, ileri gelen ailelerin, yönetici hane halklarının kadınları ve de sade bir hakka sahip kadınlar- gelmekteydi²⁴. Bu alanda elbette ki kadın (cinsiyet) çalışmalarını önemli bir şekilde zenginleştirme umudunu veren çalışmalar yapılabilir ve yapılmalıdır.

²² Bkz. Baer 1997 ve ayrıca bkz. Barkan 1983, özellikle ss. 41-42; Baer 1979. 1986; Behrens – Abouseif 1994, özellikle 165-172; Fernandes 1981; Jennings 1990; Kupferschmidt 1987 s. 68, n. 61. ss. 113-14 ve n. 59-60; Marcus 1989, özellikle ss. 296-313; Roded 1988. 1990; Salati 1995.

²³ Muhtelif bölgeler ve zamanlar hakkında elde edilen sonuçlar için, bkz. Baer 1983, s.10; Doumani 1998, s. 19, n.52. Uzun bir zaman dilimindeki genel nüfusa gönderme yapan ek sonuçlar için, bkz: aynı eser s.19 (1800 ve 1860 arasında Trablus ve Nablus); Gerber 1983a, s.37. (Onbeşinci ve onaltıncı yüzyılda Edirne); Marcus 1989, s.210(Halep'te aile vakıfları 1770-1820); Reiter 1996, s.58 (1949'a kadar yirminci yüzyılda Kudüs). Tunusta meşhur ailelere mensup kadınların kurduğu vakıflar hakkında bkz Ferchiou 1992b, s.257; Eyyubi Şamı'nda bkz. Humphreys 1994; Memlûk Kahire'sinde yönetici sınıfa mensup olanlar için, bkz. Petry 1983, s.201.

²⁴ Bkz. 'Afifi 1991.ss.239-45; Baer 1983; Behrens – Abouseif 1994, çeşitli yerlerde; Crecelius 1986; Doumani 1998;Fay 1997; Ferchiou 1987, 1992b; Gerber 1983a; Hénia 1995; Jennings 1990; Marcus 1979, 1983, 1989, ss.210-12; Meriwether 1993; Petry 1983, ss.195-201; Powers 1993; Reiter 1996, ss.58-59,74-115,121-32; Roded 1979. 18.yüzyıl sonunda Kahire'de bir kadının kurduğu tipik küçük bir hayır kurumu için bkz : 'Abd al - Malik and Crecelius 1990. ayrıca bkz.n.11 yukarıda .

Vakıf belgelerinin kullanılması ile kazançlı çıkan bir başka alan da şehir araştırmaları olmuştur. Kentsel çevre ve kamu alanının biçimlenişi, kentlerin gelişmesi, şehirlerdeki mahalle veya semtlerin inşası ya da eskiyen kısımların yeniden inşası, kamu binalarının ayrıntıları, bunların karakteristikleri, komşulukların sosyo - ekonomik yapısı ve mülklerin yeniden kullanılması ihtiyacına ilişkin problemler şehir çalışmaları alanında, kullanılmasının kesinlikle gerekli olduğu bazı çok önemli müracaat kaynakları olan vakıf belgelerinin ana konularıdır. 1960'lı yıllarla başlayan bu belgelerin özellikle de vakfiyelerin şehir çalışmalarında kullanımı, son 20-30 yılda çok yaygın ve popüler olmuştur. Aslında temelde vakıf belgelerine dayandırılarak yapılan başlıca çalışmalar, zaten şu ana kadar yapılmıştır²⁵ ve daha fazlasının da yapılmakta olduğu açıktır²⁶. İslâm dünyasında değişik şehirlerin kentsel çevreleri ile ilgili anlayış ve bilgilerimizi zenginleştirmenin yanında bu araştırmalar Arap veya İslâm şehri ile ilgili geleneksel anlayışların düzeltilmesi ümidini de vaad etmektedir.

Tek tek vakfiyeler üzerindeki çalışmalar, vakfiye çalışmaları, özellikle de zengin ve güçlü kimseler tarafından meydana getirilen uzun ve itinalı vakfiyeler, bu konunun geniş ve değişik yönleri ile ilgili ilgi çekici bilgilerin açığa çıkmasını sağlamıştır. Bunun bazı misalleri şunlardır: kurucuların geçmişleri ve kariyerleri, sosyal ve dinî bağları, meselâ peygamberin kabrinin koruyucuları olarak devletin yüksek mevkilerine çıkan hadım ağaların hadımlarla sürekli dayanışması, bireylerin vakfettikleri emvâli genişletmek için mülk biriktirmede gösterdikleri malî ve ekonomik dirayet, kütüphanelerin içeriğine dayalı olarak kurucuların eğitimlerinin arka plânı, meskukat hakkındaki ve-
riler²⁷.

²⁵ Çok geniş bir literatürden yalnızca az sayıda yakın dönem çalışmaları burada zikredilebilmiştir. Özellikle bkz: Raymond 1973-1974, 1977,1979a,1979b, 1983,1985; Behrens -Abouseif 1994; Bonine 1987; Bylinski 1994; David 1982, 1990; Hanna 1983 ; İnalçık E12, 1969,1979/80, 1990; Necipoğlu - Kafadar1985; Pascual 1983; Shuval 1994; Subtelny 1991; Yerasimos 1994. Ayrıca bkz: Badr ve Crecelius 1993,1995; Bakhit 1990; Crecelius 1978, 1979; Faroqhi 1984; Fernandes 1987; Garcin, Maury, Revault ve Zakariya 1982; Garcin ve Taher 1993; Jennings 1990; Schwarz ve Kurio 1983; Vatin ve Yerasimos 1993, 1994; Zakarya 1983. Vakfa yönelik referansların da yer aldığı Genel İslâm Şehir çalışmaları ile ilgili genel bir tarama için, bkz Haneda ve Miura 1994. Daha geniş bir bibliyografya için bkz Faroqhi 1984 (özellikle 16.ve 17.yüzyıl Anadolu'suna dair geniş çaplı Türkçe literatür için): Haneda ve Miura 1994 (özellikle Farsça ve Japonca literatürü için).

²⁶ Bkz Denoix 1995 İREMAM içindeki bir grup araştırmacının çalışması için "Histoire de la vie matérielle et des sociétés urbaines," Bu çalışma Memlûk Kahire'sindeki vakıf belgelerine dayandırılmıştır.

²⁷Meselâ, Behrens - Abouseif 1994, çeşitli yerlerde; Cahen ve diğerleri 1978; Crecelius 1991, 1995; Garcin ve Tahir 1995; Hathaway 1994; Hennequin 1995; Tawab ve Raymond 1978; Winkelhane ve Schwarz 1985.

Yukarıda verilen vakıf çalışmalarının yeni bakış açılarının zenginliği ile ilgili misâller, vakıf çalışmalarının gelişiminin ikinci merhalesinde yapılan çalışmalar sonucu elde edilmiştir. Bu alanla ilgili vakıf çalışmalarının hızla artması, vakıf çalışmalarının büyük potansiyelinin, konunun genişliği ve İslâm tarihinin tüm zamanları ve bölgelerinde pek çok temel araştırma konusuna uygunluğunun farkına varılmasına yol açmıştır. 1992'de İstanbul'da organize edilen 19. ve 20. yüzyıl "Çağdaş İslâm Dünyasında Vakıflar", konulu ve İslâmî hayır kurumunun ekonomik, sosyal ve siyasi fonksiyonlarını ele alan milletlerarası konferans, vakfa yönelik giderek artan ilginin açık bir göstergesidir²⁸. O tarihten beri vakfın değişik yönlerini ele alan makalelerin toplandığı üç koleksiyon daha yayınlanmıştır²⁹.

Yukarıda işaret ettiğim bütün alanlarda ve diğerlerinde, vakıf konusunda yapılan birinci seminerde gerçekleştirilen pek çok çalışmaya rağmen, yapılması gereken daha çok şey vardır. Bu çalışmaların çoğu özel bir alan ve zaman etrafında yoğunlaşmıştır ve buna ilâve edilecek zaman ve bölgeleri içine alan benzer çalışmalara ihtiyaç olduğuna da şüphe yoktur. Memlûk ve Osmanlı dönemleri, özellikle merkezî Osmanlı topraklarında, Suriye ve Filistin eyaletleri ve Mısır'daki büyük hayır kurumları ve büyük şehirler, araştırmacıların nispeten bolca ilgisini çekmiştir; öte yandan diğer bölgeler, küçük kasabalar, genel halkın yaptığı vakıflar ve özellikle erken dönemler hakkında çok daha az şey biliyoruz. Büyük kamu vakıflarının tarihini resmeden monografik çalışmalar, şimdiye kadar çok az çalışmanın yapıldığı bir alandır³⁰.

İslâmî hayır kurumunun menşei ve ilk dönemdeki gelişimi ile ilgili bilgilerimiz birkaç ilâve çalışmanın yanında³¹ hâlâ temelde Köprülü, Schacht ve Cahen tarafından yapılan çalışmalara dayanmaktadır³².

Mezhepler açısından ise, Şii vakfiyelerinin yanısıra Hanbelî ve Şafi ekollerine göre kurulmuş olan vakıfların yanısıra Şii vakfiyeleri hakkındaki bilgilerimiz eksiktir. Ayrıca, şimdiye kadar araştırmacıların çok az dikkatini çekmiş

²⁸Bilici 1994.

²⁹Deguilhem 1995; JESHO 1995; ILS 1997.

³⁰Başlıca misâller: Faroqi 1974, 1976, 1981; Hoexter 1998; McChesney 1991. Ayrıca bkz. Temimi 1980; Çizakça 1995.

³¹Perikhanian 1983, ss. 661-65. Bu çalışma vakıf kurumu üzerindeki muhtemel dış etkilerin tartışılmasına en önemli katkıdır. İslâm'da hayır fikrinin erken gelişimleri için, bkz. Bashear 1993; Stillman 1975; Weir E12.

³²Cahen 1961; Köprülü 1942; Schaht 1953..ve de bkz Anderson 1951.

olan çok geniş fetva literatürü vakıf çalışmaları açısından çok ümit verici bir kaynak niteliği taşımaktadır³³.

SONUÇ

Son birkaç yılda, İslâmî hayır kurumu çalışmalarında üçüncü bir merhale ayırt edilebilir. İlk iki merhalede gerçekleştirilen çalışmalarda elde edilen bilgi ve sezgilere dayanılarak; üçüncü merhale, vakfı genel ideolojik, sosyolojik ve kültürel kavramlaştırmalara dahil etmeye gayret eden çalışmalardan oluşur. Ayrıca, vakıf ve hayır yapma fikri İslâmî hayır kurumunu diğer kültürlerdeki benzer kurumlarla karşılaştırma, vakıfta yansıdığı biçimiyle İslâm hukukunun dinamikleri, vakıfta 'özel' ve 'kamusal' kavramları, sivil toplum ve kamu alanının oluşumunda vakfın rolü gibi temalar bu alandaki bazı araştırmacıları meşgul etmektedir. Şimdiye kadar bu konularla ilgili çok az eser yayınlanmış olmasına rağmen bu gibi çalışmalar, konuyu kesinlikle her İslâm Tarihi öğrencisinin gündemine koyma ümidini vaad etmektedir³⁴. Bu çalışmalar ayrıca özelde vakıf araştırmalarının ve genelde de İslâm düşüncesi ve kültürünün bazı temel unsurlarına entelektüel söylemler katmaya yardımcı olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

'Abd al - Malik, B.ve D. Crecelius

1990 "A late Eighteen - Century Egyptian Waqf Endowed by a Sister of the Mamluk Shayk al- Eyey Muhammad Bey Abou al- Dhahab." *Arab Historical Review for Ottoman Studies* 1-2: 9-14.

'Afifi, M.

al-Awqūf wa'l - Iqtisūdiyya fi Misr fi'l - 'Asr al - 'Uthmānī (Cairo al-Hay'a al- Misriyya al- 'Āmma li'l - Kitāb).

1994 "Les waqfs coptes au XIX siècle." In F. Bilici ed., *Le waqf dans le monde musulman contemporain (XIX- XX siècles): fonctions sociales économiques et politiques*, actes de la Table Ronde d'Istanbul, 13-14 novembre 1992 (Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes), ss.119-22.

³³Bu kaynak üzerine, bkz Powers 1990a, ayrıca aynı yazar 1990b, 1993.

³⁴Bazı başlangıç çalışmaları: Arjomand 1998, yayımlanıyor; Baer 1981; Gerber 1994, özellikle 100-110; Hoexter 1987, 1995; Jones 1980; Mandaville 1979. ayrıca bkz.n.31 yukarıda.

- 1995 "al – Awqaf wa'l - Malūha al- Bahriyya fi'l - Bahr al- Ahmar fi'l – 'Asr al – 'Uthmani." In R. Deguilhelm ed., *Le waqf dans l' espace islamique: outil de pouvoir socio – politique* (Damascus: IFEAD), Arabic section, ss. 88-100.

Amin, M.M.

- 1980 *al-Awqāf wa'l – Hayā al- Ijtūmā 'iyya fi Misr, 648-923/1250-1517* (Cairo: Dār al- Nahda al- 'Arabiyya).

Anderson, J.N.D.

"The Religious Element in Waqf Endowments." *Journal of the Royal Central Asian Society* 38: 292-99.

- 1952 Recent Development in Shari 'a Law: IX. The Waqf System." *The Muslim World* 42: 257-76.

- 1976 *Law Reform in the Muslim World* (London: Athlone Press).

Arjomand, S.A.

- 1998 "Philantropy, the Law, and Public Policy in the Islamic World before the Modern Era." In W. Ilchman, S.N. Katz, and E.L. Queen eds., *Philantropy in the World's Traditions*(Bloomington: IndianaUniversity Press) (yayınlanıyor).

(Yayınlanıyor) "The Law, Agency and Policy in Medieval Islamic Society: Development of the Institutions of Learning from the Tenth to Fifteenth Century *Comperative Studies in Society and History*.

Badr, H. 'A. ve Crecelius

- 1993 The Awqaf of al- Hajj Bashir Agha in Cairo." *Annales Islamiques* 27: 291-308.

"The waqfiyya of the two hammāms in Cairo known as-al Sukkariyya ."

- In. R. Deguilhem ed., *Le waqf dans l' espace islamique: outil de pouvoir socio – politique* (Damascus: IFEAD), ss.133-149.

Baer,G.

- 1962 *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950* (London: Oxford University Press).

"Waqf Reform." In his *Studies in the Social History of Modern Egypt* (Chicago Press), ss.79-92.

"The Dismemberment of Awqūf in Early 19th Century Jerusalem." *Asian and African Studies* 13: 220-41.

- "The Muslim Waqf and Similar Institutions in Other Civilizations." Paper presented at the Workshop on Economic and Social Aspects of Muslim Waqf, Jerusalem, 1-20 February 1981.
- EI2 "Hikr."* *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, ek. "Women and Waqf : An Analysis of the Istanbul Tahrîr of 1546."
- Studies in the Social History of the Middle East in Memory of Professor Gabriel Baer. Asian and African Studies* 17: 9-27.
- 1986 "Jerusalem's Families of Notables and the Wakf in the Early 19th Century." "In D. Kushner ed., *Palestine in the Late Ottoman Period* (Jerusalem: Yad Izhak Ben - Zvi; Leiden:E.J.Brill), ss.109-22.
- "The Waqf as a Prop for the Social System (Sixteenth- Twentieth Centuries)." *Islamic Law and Society* 4: 264-97.
- Bakhit, M.A.
- "Safad et sa région d'après des documents de waqf et titres de propriété 780/964 H. (1378/1556). *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 55-56: 101-23.
- Barkan, Ö.L.
- "Les fondations pieuses comme méthode de peuplement et de colonisation." *Vakıflar Dergisi*, partie française 2: 59-65.
- "Social and Economic Aspects of Vakıfs in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries." Paper present International Seminar on social and Economic Aspects of the Muslim Waqf, Jerusalem, June 24-28, 1979.
- 1986 "Caractère religieux et caractère séculier des institutions ottomanes." In J.L.Bacqué-Grammont and P. Dumont eds *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman* (Leuven : Éditions Peeters), ss.11-58.
- Barkan, Ö.L., ve E.H. Ayverdi
- İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953(1546) Tarihli* (İstanbul: Baha Matbaası).
- Barnes, J:R.
- An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire* (Leiden: E.J. Brill).

Bartels, H.

Das Waqfrecht und seine Entwicklung in der libanesischen Republick (Berlin: de Gruyter).

Bashear, S.

On the Origins and Development of the Meaning of *zakūt* in Early Islam." *Arabica* 40: 84-113.

Behrens-Abouseif, D.

Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, Waqf and Architecture in Cairo (16th and 17th Centuries) (Leiden: E.J.Brill).
 "The Waqf of Cairene Notable in Early Ottoman Cairo: Muhibb al-Dīn Abū al- Tayyib, son of a Physician. In R. Deguilhem ed., *Le waqf dans l'espace islamique: outil de pouvoir socio - politique* (Damascus: IFEAD), ss.123-32.

Ben Achour, M.

1992 "Le habous ou waqf: l'institution juridique et la pratique tunisoise." In S. Ferchiou ed., *hasab wa nasab: Parenté, Alliance et Patrimoine en Tunisie* (Paris: Editions du CNRS), ss.51-78.

Bilge, M.

"Awqaf of a Madrasa in Jerusalem." In *The Third International Conference on Bilad al-Sham: Palestine (19-24 April 1980)* cild 1: *Jerusalem* (Amman), ss. 27-33.

Bilici, F. Ed.,

Le waqf dans le monde musulman contemporain (XIX- XX siecles): fonctions sociales, économiques et politiques, actes de la Table Ronde d'Istanbul, 13-14 novembre 1992 (Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes).

Bonine, M.E.

"Islam and Commerce: Waqf and the Bazaar of Yazd, Ira." *Erdkunde Archiv für wissenschaftliche Geographie* 41: 182 – 96.

Busson de Janssens, G.

1951, 1953 "Les wakfs dans l'Islam contemporain." *Revue des Études Islamiques* 19: 1-72: 21: 43-76.

Bylinski, J.

"Darb Ibn al- Baba: A Quarter in Mamluk Cairo in the Light of Waqf Documents." *Journal of the American Research Centre in Egypt* 31: 203-22.

Cahen, C.

1961 "Réflexions sur le waqf ancien." *Studia Islamica* 14:37-56.

Cahen, C., Y. Rāgib ve M.A. Taher

1978 "L'achat et le waqf d'un grand domaine égyptien par le vizir fatimide Talūi ' b.RuzzÓk (Contribution à une publication des waqfs égyptiens médiévaux)." *Annales Islamiques* 14: 61-126.

Çizakça, M.

1995 "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (gelecek JESHO) 38: 314-54.

Crececius, D.

1978, 1979 "The Waqfiyah of Muhammad Bey Abt̄ al- Dhahab." *Journal of the American Research Centre in Egypt* 15: 83-105; 16: 125-46.

"The Incidence of Waqf Cases in Three Cairo Courts." *JESHO* 29:176-89.

1991 "The Waqf of Muhammad Bey Abu al- Dhahab in Historical Perspective ." *International Journal of Middle East Studies* 23:57-81.

1995 "Introduction." *JESHO* 38.3: 247-61.

Darrāğ, A.

1963 *L'acte de Waqf de Barsbay, édition critique avec introduction, annotation et lexique* (Cairo: IFAO).

David, J.-C.

1982 *Le waqf d'İpşir Pāshā à Alep (1063/1653)* (Damascus: IFEAD).

1990 "L' espace des chrétiens à Alep: ségrégation et mixité, stratégies communautaires (1750-1850)." *Reveu de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* 55-56: 152-70.

Deguilhem, R.

"Waqf Documents: a Multi - Purpose Historical Source – the Case of 19th Century Damascus." In D. Panzac ed., *Les villes dans l'empire ottoman: activités et sociétés*, Tome I (Paris: Editions du CNRS), ss.67-95.

"Le waqf en Syrie indépendante." In F.Bilici ed., *Le waqf dans le monde musulman contemporain (XIX- XX siècles): fonctions sociales, économiques et politiques*, actes de la Table Ronde d'Istanbul, 13-14 novembre 1992 (Istanbul: Institut Français d'Études Anatolines) ss.123-44.

Deguilhem, R., ed.,

Le waqf dans l'espace islamique: outil de pouvoir socio-Politique (Damascus: IFEAD).

Deguilhem – Schoem, R.

1988 "The Loan of Mursad on Waqf Properties." In F. Kazemi and R.D. McChesney eds., *A Way Prepared: Essays on Islamic Culture in Honor of Richard Bayly Winder* (New York University Press), ss. 68-79.

1992 "Ottoman Waqf Administrative Reorganization in the Syrian Provinces: The Case of Damascus." *Arab Historical Review for Ottoman Studies* 5-6: 31-38.

Denoix, S.

1995 "Pour une exploitation d'ensemble d'un corpus: les waqfs mamelouks du Caire." In R. Deguilhem ed., *Le waqf dans l'espace islamique: outil de pouvoir socio-politique* (Damascus: IFEAD), ss.29-44.

Doumani, B.

"Endowing Family: Waqf, Property Devolution, and Gender in Greater Syria, 1800 to 1860." *Comperative Studies in Society and History* 40:3-41.

Dumper M.

1992 *Islam and Israel: Muslim Religious Endowments and Jewish State* (Washington D.C.: Institute for Palestine Studies).

Faroqhi, S.

"Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya: The Zaviye of Sadreddin-i Konevî." *JESHO* 17: 145-72.

1976 "The Tekke of Haci Bektaş: Social Position and Economic Activities." *International Journal of Middle East Studies* 7: 183-208.

- 1981 "Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen through Sixteenth and Seventeenth Century Documents." *Turcica* 13: 90-122.
Towns and townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650 (Cambridge: Cambridge University Press).
- 1994 *Pilgrims and Sultans : The Hajj under the Ottomans 1517- 1683* (London: I.B.Tauris).
- Fay, M.A.
- 1998 "Women and Waqf : Toward A Reconsideration of Women's Place in the Mamluk Household." *International Journal of Middle East Studies* 29: 33-51.
- Ferchiou, S.
- 1987 "Le système Habṭs en Tunisie: logique de transmission et idéologie agnatique." In M. Gast ed., *Hériter en pays musulman: Habūs, Lait vivant, Manyahuli* (Paris: Editions du CNRS), ss.57-74.
- 1992a "Introduction." Aynı yazar ed., *hasab wa nasab: Paranté, Alliance et Patrimoine en Tunisie* (Paris: Editions du CNRS),ss.13-24.
- 1992b "Catégorie des sexes et circulation des biens habous." Aynı yazar ed., *hasab wa nasab: Parenté, Alliance et Patrimoine en Tunisie* (Paris: Editions du CNRS),ss.251-70.
- Fernandes, L.
- 1981 "Three Sufi Foundations in a 15th Century Waqfiyya." *Annales Islamologiques* 17: 141-56.
- 1987 "The Foundation of Baybars al- Jashankir: Its Waqf, History, and Architecture." *Muqarnas* 4: 21-42.
- Fyze, A.A.A.
- 1964 *Outlines of Muhammadan Law*, üçüncü bas.,(London: Oxford University Press).
- Garcin,J.-C. Et al. (red.)
- 1988, 1990, 1991 *L'Habitat traditionnel dans les pays musulmans de la Méditerranée, rencontre d' Aix - en-Provence* , 6-8 juin 1984. 3 cild. (Cairo: IFAO).
- Garcin, J.-C., B. Maury, J. Revault, et M. Zakariya
Palais et maisons du Caire,I, époque mamelouke (Paris: Éditions du CNRS).

Garcin, J.-C. and M.A. Taher

1993 "Un ensemble de waqfs du IX/XV siècle en Égypte: Les actes de Jawhār al- Lālā In *Itinéraires d'Orient, Hommage à Claude Cahen, Res Orientales VI*: 309-24.

1995 "Enquête sur le financement d'un waqf égyptien du XV siècle: les comptes de Jawhār al- Lālā *JESHO* 38: 262-304.

Gerber, H.

1983a "The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne." *Studies in the Social History of Middle East in Memory of Professor Gabriel Baer, Asian and African Studies* 17: 29-45.

1983b "The Jews and the Islamic Endowment Institution in the Ottoman Empire:" *Sefunot, new series, book 2*(17), ss. 105-31. (İbranice).

1988 *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700* (Jerusalem: The Hebrew University).

1994 *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective* (Albany: State University of New York Press).

Gibb, H.A.R. ve H. Bowen

Islamic Society and the West, Bölüm II (London: Oxford University Press).

Gil, M.

1976 *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza* (Leiden: E.J. Brill)

Ginio, E.

1992 "Violations of Founders' Stipulations in the Shari 'a Court of Jaffa During the British Mandate." *Islamic Law and Society* 4: 389-415.

Goitein, S.D.

1971 *A Mediterranean Society, bölüm II: The Community* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press).

1983 Vol. IV: *Daily Life* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press).

Haneda, M. ve T. Miura

Islamic Urban Studies: Historical Review and Perspectives (London: Kegan Paul International).

Hanna, N.

- 1983 *An Urban History of Būlāq in the Mamluk and Ottoman Periods* (Cairo: IFAO).

Hathaway, J.

"The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: *The Waqf Inventory of 'Abbās Agha* *JESHO* 37: 293-317.

Heffening, W.

El(1931) "*Waqf.*" *Encyclopaedia of Islam. Shorter EI* (1974) "*Waqf.*" *Shorter Encyclopaedia of Islam.*

Hénia, A.

- 1995 "Pratiques habous, mobilité sociale et conjoncture à Tunis à l'époque moderne (XVIII – XIX siècle).2 In R. Deguilhem ed., *Le waqf dans l'espace islamique: outil de pouvoir socio-politique* (Damascus: IFEAD), ss.71-100.

Hennequin, G.

- 1995 "Waqf et monnaie dans l'Égypte mamlūke *JESHO* 38: 305-12.

Heywood, C.

- 1988 "The Red Sea Trade and Ottoman Waqf Support for the Population of Mecca and Medina in the Later Seventeenth Century." In Abdeljelil Temimi ed., *La vie sociale dans les provinces arabes à l'époque ottomane*, Kalın Kitap 3 (Zaghouan: CERMODI), ss.165-84.

Hoexter, M.

- 1984 "Le contrat de quasi – aliénation des awqaf à la fin de la domination turque: étude de deux documents d' 'anā' *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 47: 243-59.
- 1987 "The Idea of Charity: A Case Study in Continuity and Flexibility of an Islamic Institution." In Wissenschaftskolleg zu Berlin, *Jahrbuch 1985/6* (Berlin: Siedler Verlag), ss.179-89.
- "*Huqūq Allāh and Huqūq al- 'ibād as Reflected in the Waqf Institution.*" North African, African, Arabic and Islamic Studies in Honor of Pessah Shinar, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 19: 133-56.
- 1997 "Adaptation to Changing Circumstances: Perpetual Leases and Exchange Transactions in Waqf Property in Ottoman Algiers." *Islamic Law and Society* 4: 319-33. *Endowments, Rulers and Community: Waqf al-Haramayn in Ottoman Algiers* (Leiden: Brill Academic Publishers).

Humphreys, R.S.

1989 "Politics and Architectural Patronage in Ayyubid Damascus." In C.E.Bosworth et al. eds., *Essays in Honor of Bernard Lewis: The Islamic World from Classical to Modern Times* (Princeton: Darwin Press), ss.151-174.

"Women as Patrons of Religious Architecture in Ayyubid Damascus." *Muqarnas* 11: 35-54.

İnalçık, H.

El2 "Istanbul." *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı.

1969 "Capital Formation in the Ottoman Empire." *Journal of Economic History Turkish Studies* 29: 97-140.

1979/80 "The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul." *International Journal of Turkish Studies* 1: 1-17.

1990 "Istanbul: An Islamic City." *Journal of Islamic Studies* 1: 1-23.

ILS 1997 *Islamic Law and Society* 4,no.3.

Jennings, R.C.

1979 "The Development of *Evkaf* in a New Ottoman Province: Cyprus, 1571-1640." Paper presented at the International Seminar on Social and Economic Aspects of Muslim *Waqf*, Jerusalem, June 24-28, 1979.

1990 "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640." *JESHO* 33: 271-336.

JESHO 1995 *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 38, no. 3.

Jones, W.R.

1979 "Pious Endowments in Medieval Christianity and Islam." *Diogenes* 109: 23-36.

Kepel, G. ve K. Barbar

1982 *Les waqfs dans l'Égypte contemporaine* (Cairo, Centre d'Études et de Documentation Économiques, Juridiques, et Sociales).

Köprülü, F

1938 "L' institution de vakf et l' importance historique de documents de vakf." *Vakıflar Dergisi*, partie française 1: 3-9.

- 1942 "L' Institution du Vakouf, sa nature juridique et son évolution historique." *Vakıflar Dergisi*, partie française 2: 3-48.

Kogelmann, F.

- 1997 "Islamische fromme Stiftungen und Staat: Der Wandel in den Beziehungen zwischen einer religiösen Institution und dem marokkanischen Staat seit dem 19. Jahrhundert bis 1937." Doktora Tezi, University of Bayreuth.

Kozlowski, G.C.

- 1983 *Muslim Endowments and Society in British India* (Cambridge: Cambridge University Press).

- 1995a "The Changing Political and Social Contexts of Muslim Endowments: The Case of Contemporary India." In R. Deguilhem ed., *Le waqf dans l'espace islamique: outil de pouvoir socio-politique* (Damascus: IFEAD), ss.277-91.

- 1995b "Imperial Authority, Benefactions and Endowments (*Awqaf*) in Mughal India." *JESHO* 38.3: 355-70.

Kreiser, K.

- 1983 "Icareteyn, zur doppelten Miete im osmanischen Stiftungswesen." *Essays Presented to Halil Inalcık on his Seventieth Birthday, Journal of Turkish Studies* 10: 219-26.

Kunt, I.M.

- 1979 "The *Vakıf* as Instrument of Public Policy: Notes on the Köprülü Family *Vakıfs*." Paper presented at the International Seminar on Social and Economic Aspects of Muslim Waqf, Jerusalem, June 24-28, 1979.

Kupferschmidt, U.M.

- 1987 *The Supreme Muslim Council: Islam under the British Mandate for Palestine* (Leiden: E.J. Brill).

Lambton, A.K.S.

- 1997 "Awqāf in Persia: 6th-8th / 121th- 14th Centuries." *Islamic Law and Society* 4: 298-318.

Layish, A.

- 1996 "The Muslim Waqf in Israel." *Asian and African Studies* 2: 41-76.

- 1983 "The Mālīkī Family *Waqf* according to Wills and *Waqfiyyāt*." *Bulletin of the School Oriental and African Studies* 46: 1-32.
- 1987 "Waqfs and Sūfī Monasteries in the Ottoman Policy of Colonization: Sultān Sel'Ōm I's *Waqf* of 1516 in Favour of Dayr al-Asad." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 50: 61-89.
- 1990 "The Druze Testamentary *Waqf*." *Studia Islamica* 71: 127-54.
- 1994 "The Muslim *Waqf* in Jerusalem After 1967: Beneficiaries and Management." In F. Bilici ed., *Le waqf dans le monde musulman contemporain (XIX- XX siècles): fonctions sociales, économiques et politiques*. actes de la Tables Ronde d'Istanbul, 13-14 novembre 1992 (Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes), ss.145-68.
- "Bequests as an Instrument for Accommodating Inheritance Rules: Israel as a Case Study." *Islamic Law and Society* 2: 282-319.
- 1997 "The Family *Waqf* and the Shari 'ī Law of Succession in Modern Times." *Islamic Law and Society* 4: 352-88.
- Leeuwen, R. Van
- 1994 *Notables and Clergy in Mount Lebanon: The Khāzin Sheikhs and the Maronite Church (1736-1840)* (Leiden: E.J. Brill). LoLopasic, A.
- Lopasic, A.,
- "Islamization of Balkans with Special Reference to Bosnia." *Journal of Islamic Studies* 5: 163-86.
- Malik, S.J.
- 1990 "Waqf in Pakistan: Change in Traditional Institutions." *Die Welt des Islams* 30: 63-97.
- Mandaville, J.E.
- 1979 "Usirious Piety: The Cash *Waqf* Controversy in the Ottoman Empire." *International Journal of Middle East Studies* 10: 289-308.
- Marcus, A.
- 1979 "Piety and Profit: The *Waqf* in the Society and Economy of Eighteenth Century Aleppo." Paper presented at the International Seminar on Social and Economic Aspects of the Muslim *Waqf*, Jerusalem, June 24-28. 1979.

- 1983 "Men, Women and Property: Dealers in Real Estate in 18th - Century Aleppo." *JESHO* 26: 137-63.
- 1989 *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century* (New York: Columbia University Press).
- Massignon, L.
- 1951, 1953 "Documents sur certains waqfs des lieux saints de l' Islam principalement sur le waqf Tamimi à Hebron et sur le waqf tlemcénien Abū Madyan à Jérusalem." *Revue des Études Islamiques* 19: 73-120; 21: 39-42.
- McChesney, R.D.
- 1981 "Waqf and Public Policy: The Waqfs of Shah 'Abbas: 1011-1023/ 1602-1614." *Asian and African Studies* 15: 165-90.
- 1991 *Waqf in Central Asia. Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine 1480-1889* (Princeton: Princeton University Press).
- Meriwether, M.L.
- 1993 "Women and Economic Change in Nineteenth - Century Syria: The Case Aleppo." In J.E. Tucker ed., *Arab Women, Old Boundaries, New Frontiers* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press), ss.65-83.
- Mutafçieva, V.
- 1979 "Problèmes fondamentaux de l'étude du *vakf* en tant que partie de la structure sociale et économique des Balkans sous la domination ottomane (XV-XIX siècles)." Paper presented at the International Seminar on Social and Economic Aspects of the Muslim *Waqf*, Jerusalem, June 24-28, 1979.
- Necipoglu - Kafadar, G.
- 1985 "The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation." *Muqarnas* 3: 92-117.
- O'Fahey, R.S.
- 1997 "Endowment, Privilege, and Estate in the Central and Eastern Sudan." *Islamic Law and Society* 4: 334-51.
- Pascual, J.-P.
- 1983 *Damas à la fin du XVI siècle d' apres trois actes de waqf ottomans* (Damascus: IFEAD).

Peri, O.

- 1981 "Political Changes and Their Influence on *Waqf* Foundation in Late Eighteenth – Century Jerusalem." *Cathedra* 21: 73-88 (İbranice).
- 1983a "The Ottoman State and the *Waqf* Institution in Late Eighteenth – Century Jerusalem." Yüksek Lisans Tezi, The Hebrew University of Jerusalem, 1983 (İbranice)
- 1983b "The *Waqf* as an Instrument to Increase and Consolidate Political Power: The Case of Khāsseki Sultan *Waqf* in Late Eighteenth – Century Ottoman Jerusalem." *Studies in the Social History of Middle East in Memory of Professor Gabriel Baer, Asian and African Studies* 17: 47-62.
- 1992 "Waqf and Ottoman Welfare Policy: The Poor Kitchen of Hasseki Sultan in Eighteenth – Century Ottoman Jerusalem." *JESHO* 35: 167-86.

Perikhanian, A.

- 1983 "Iranian Society and Law." In E. Yarshater ed., *The Cambridge History of Iran*, cild 3 (2): *The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods* (Cambridge: Cambridge University Press), ss.627-80.

Petry, C.F.

- 1983 "A Paradox of Patronage During the Later Mamluk Period." *Muslim World* 73: 182-207.

Powers, D.S.

- 1990a "Fatwās as Sources for Legal and Social History: A Dispute over Endowment Revenues from Fourteenth – Century Fez." *Al-Qantara* 11: 295-341.
- 1990b "The Islamic Inheritance System: A Socio – Historical Approach." In C. Mallat and J. Connors eds., *Islamic Family Law* (London: Graham and Trotman), ss.11-29.
- 1993 "The Maliki Family Endowment: Legal Norms and Social Practices." *International Journal of Middle East Studies* 25: 379-406.

Rabi ' . H.M.

- 1964/5 "Hujjat Tamlik wa- *Waqf*." *Al- Majallat al- Ta'rŌkhiyya al- Misriyya* 12: 192-202.

Rafeq, A.-K.

- 1994 "The Syrian 'Ulamā', Ottoman Law and Islamic Shari 'a." *Turcica* 26: 9-29.

Raymond, A.

- 1973-1974 *Artisans et commerçants au Caire au XVIII siècle*, 2 cild. (Damascus: Institut Français de Damas).
- 1977 "Le déplacement des tanneries à Alep, au Caire et à Tunis à l'époque ottomane: un 'indicateur' de croissance urbaine." *Revue d'Histoire Maghrébine* 7/8: 192-200.
- 1979a "La conquête ottomane et le développement des grandes villes arabes: le cas du Caire, de Damas et d'Alep." *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* 27: 115- 34.
- 1979b "Les grands waqfs et l'organisation de l'espace urbain à Alep et au Caire à l' époque ottomane (XVI- XVII siècles)." *Bulletin d'Etudes Orientales* 31: 113-28.
- 1983 "Le Caire sous les Ottomans (1517-1798)." In B. Maury et al. eds., *Palais et maisons du Caire II. Époque ottomane* (Paris: Editions du CNRS), ss.15-89.
- 1985 *Grandes villes arabes à l'époque ottomane* (Paris: Sindbad).
- 1995 "Préface." In R. Deguilhem ed., *Le waqf dans l'espace islamique: outil de pouvoir socio - politique* (Damascus: IFEAD), ss.11-13.

Reiter, Y.

- 1996 *Islamic Endowments in Jerusalem under British Mandate* (London: Frank Cass).
- 1997 *Islamic Institutions in Jerusalem: Palestinian Muslim Organization under Jordanian and Israeli Rule* (London: Kluwer Law International).

Roded, R.

- "The Waqf in Ottoman Aleppo: A Quantitative Analysis." Paper presented at the International Seminar on Social and Economic Aspects of the Muslim Waqf, Jerusalem, June 24-28, 1979.
- 1988 "The Waqf and the Social Elite of Aleppo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries." *Turcica* 20: 71-91.

- 1990 "Great Mosques, Zūwiyas and Nighborhood Mosques: Popular Beneficiaries of *Waqf* Endowments in Eighteenth – and Nineteenth – Century Aleppo." *Journal of the American Oriental Society* 110: 32- 38.
- Saidouni, N.
- 1995 "Les archives algériennes relatives aux waqfs et leur utilisation dans l'histoire économique et sociale de l' Algérie ottomane." In D. Panzac ed., *Histoire économique et sociale del'Empire ottoman et de la Turquie (1326-1960)* (Paris: Éditions Peeters), ss.59-65.
- Salati, M.
- 1995 "Urban Notables, Private Waqf and Capital Investment: The Case of the 17th Century Zuhrawī Family of Aleppo In R. Deguilhem ed., *Le waqf dans l'espace islamique: outil de pouvoir socio- politique* (Damascus:IFEAD), ss.187-201.
- Schaht, J.
- "Early Doctrines on Waqf." In *Mélanges Fuad Köprülü* (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası), ss.443-52.I
- Schwarz, K.ve H.Kurio
- 1983 *Die Stiftungen des osmanischen Grosswesirs Koğa Sinān Pascha (gest. 1596) inUzungaova/Bulgarien* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag).
- Sékaly, A.
- "Le problème des waqfs en Égypte." *Revue des Etudes Islamiques* 3: 75-126; 277-337; 395-454; 601-659.
- Shaham, R.
- 1991 "Christian and Jewish Waqf in Palestine during the Late Ottoman Period." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 54: 460- 72.
- Shinar, P.
- E12 Inzāl*. Encyclopaedia of Islam, yeni baskı, ek.
- Shuval,T.
- 1994 "La ville d'Alger vers la fin du XVIII siècle: population et cadre urbain." Thèse pour le Doctorat nouveau régime, Université de Provence, Aix- Marseille I,1994.

- 1996 "La pratique de la mu'āwada (échange de biens habûs contre propriété privée) á Alger au XVIIIe siè. "Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée 79-80: 55-72.
- Stephan, St.H.
- 1944 "An Endowment Deed of Khāsseki Sultan, dated the 24th May 1552." *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 10: 175-94.
- Stillman, N.A.
- 1975 "Charity and Social Service in Medieval Islam." *Societas* 5:105-15.
- Stöber, G
- 1986 "*Habous Public*" in *Marakko: Zur wirtschaftlichen Bedeutung religiöser Stiftunen im 20. Jahrhundert, Marburger Geographische Schriften*, Heft 104 (Marburg/Lahn: Marburger Geographische Gesellschaft).
- Subtelny, M.E.
- 1988 "Socioeconomic Bases of Cultural Patronage under the Later Timurids." *International Journal of Middle East Studies* 20: 479-505.
- 1991 "A Timurid Educational and Charitable Foundation: the Ikhläṣiyya Complex of 'Alī Shīr Navā'i in 15th-Century Herat and its Endowment." *Journal of the American Oriental Society* 111: 38-61.
- Tahir, M.
- 1988 "Islamic Family Waqf in teh Twentieth Century Legislation: A Comparative Perspective." *Islamic and Comparative Law Quarterly* 8: 1-20.
- Tawab, A.-R. ve A. Raymond
- 1978 "La waqfiyya de Mustafū Ğa 'far." *Annales Islamologiques* 14: 177-93.
- al-Tāzi, 'A.
- 1995 "Tawzif al-Waqf li-Khidmat al-Siyāsa al-Khārjiyya fi'l-Maghrib.î In R. Deguilhem ed., *Le waaf dans l'espace islamique: outil de pouvoir socio-politique* (Damascus: IFEAD), Arapça bölüm, ss. 57-85.

Temimi, A.

- 1980 *Un document sur les biens habous au nom de la Grande Mosquée d'Alger* (Tunis: Publications de la Revue d'Histoire Maghrébine, cild 5).
- 1983 *Sommaire des registres arabes et turcs d'Alger* (Tunis: Publications de l'Institut Supérieur de Documentation).

Vatin, N. ve S. Yerasimos

- 1993 "Documents sur les cimetières ottomans, I: Autorisations d'inhumation et d'ouverture de cimetières à Istanbul *intra-muros* et à Eyüp (1565- 1601)." *Turcica* 25: 165-83.
- 1994 "Documents sur les imetières ottomans, II: Statut, police et pratiques quotidiennes (1565-1585)." *Turcica* 26: 164-210.

Weir, T.H.-[Zysow, A.]

El2 "Sadaka." *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı.

Winkelhane, G. ve K. Schwarz

- 1985 *Der osmanische Statthalter Iskender Pascha (gest. 1571) und seine Stiftungen in Ägypten und am Bosphorus* (Bamberg. Verlag aku).

Wolper, E.S.

"The Politics of Patronage: Political Change and the Construction of Dervish Lodges in Sivas." *Muqarnas* 12: 39-47.

Yediöldüz, B.

- 1985 *Institution du waqf au XVIIIe siècle en Turquie-Etude socio-historique* (Ankara, Imprimerie de la Soci été d'Histoire).

Yerasimos, S.

- 1994 "Les waqfs dans l'aménagement urbain d'Istanbul au XIXe siècle." In F. Bilici ed., *Le waaf dans le monde musulman contemporain (XIXe-XXe siècles). Fonctions sociales, économiques et politiques*, actes de la Table Ronde d'Istanbul. 13-14 novembre 1992, (Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes). ss. 43-49.

Zakarya, M.

- 1983 *Deux palais du Caire médiéval: waqfs et architecture* (Paris: Editions du CNRS).

